

Polský premiér Donald Tusk a jeho ruský protějšek Vladimir Putin během společné návštěvy památníku v Katyni, 7. dubna 2010 (foto: ČTK / ITAR-TASS / Maxim Shemetov)

Místo paměti Katyň

Od masové vraždy přes pokus o smíření k nové konfrontaci

TOMÁŠ SNIEGOŇ

V době narůstajícího napětí mezi Ruskem a Polskem v posledním desetiletí se ruské pamětní místo Katyň stalo názorným příkladem konfrontačního vývoje historické paměti. Aby omezilo dominanci polského utrpení v Katyni, kde byly v roce 1940 Stalinovým Sovětským svazem zavražděny tisíce polských vojáků a důstojníků, začalo si Putinovo Rusko připomínat památku 8 000 obětí stalinismu ze Smolenské oblasti a zároveň zcela nekriticky zdůrazňovat „historickou vinu“ Poláků vůči Rusům i přednosti sovětského vlivu v poválečném Polsku.

 Hromadné pohřebiště v Katyni leží přibližně 14 kilometrů od města Smolensk v západním Rusku. Přesto je spojováno zejména s Polskem. Na jaře 1940 se zde odehrála brutální masová vražda několika tisíc polských vojáků. V celém světě se pak jméno Katyň stalo symbolem stalinské krutosti a bezostyšných mocenských ambicí a připojilo se ke globálně významným místům traumatické paměti, jakými jsou Osvětim-Březinka nebo Treblinka v Polsku, Solovecké ostrovy v Rusku, čínský Nanking, kambodžské Killing Fields nebo japonská města Hirošima a Nagasaki.

Před několika lety se však představitelé nynějšího ruského režimu

rozhodli, že Katyň promění v především ruské místo paměti a že je přizpůsobí svému pojetí rodící se ruské „patriotické“ historické kultury. Cílem tohoto rozhodnutí je převzít plnou kontrolu nad dějinným výkladem událostí, které poznamenaly formování Katyně jako památného místa, a relativizovat sovětskou odpovědnost za masovou vraždu roku 1940. To vše hlavně proto, aby Rusko mohlo „potrestat“ současné Polsko za jeho silící protiruský postoj v průběhu uplynulého desetiletí.

Ruskou „patriotickou“ historickou kulturou se zde rozumí proces, při němž Rusko za éry prezidenta Vladimira Putina konstruuje historickou kulturu, jež má pomoci striktně

kontrolovaného a shora řízeného výkladu ruské a sovětské historie na jedné straně vyjadřovat lásku k vlasti a soudržnost mezi obyvateli země a vládnoucí politickou elitou a na druhé straně odmítat „antipatriotické“ tendence části nynější ruské společnosti, sympatizující se západním liberalismem a požadující hlubokou sebereflexi a kritické přehodnocení sovětské minulosti.¹

Katyň jako pamětní místo masové vraždy z roku 1940 již byla analyzována, především v kolektivní studii *Remembering Katyn* z roku 2012.² Analýzy představené v této knize však zahrnují vývoj do roku 2010. Tento text se proto soustřeďuje zejména na ty aspekty, jež byly dosud analyzovány málo nebo vůbec. To platí zvláště pro vývoj v areálu rusko-polského památníku Katyň po ruské anexi Krymu v roce 2014 a změnách v Polsku po roce 2015, kdy tamní politice začala dominovat národně konzervativní a katolicky orientovaná strana Právo a spravedlnost.

Již od roku 1945 pojímala sovětská komunistická a nyní i ruská „putinská“ historická kultura paměť druhé světové války jako „patriotickou“, přesněji jako paměť „Velké vlastenecké války“.³ Období let 1939–1945 tu bylo zredukováno jen na léta 1941–1945, neboť Velká vlastenecká válka v sovětském pojetí začala napá-

1 ŠAPOVALOV, Viktor Fedorovič: Rossijskij patriotizm i rossijskij antipatriotizm. *Obščestvennye nauki i sovremennost'*, 2008, č. 1, s. 124–132 – viz <https://ecsocman.hse.ru/data/2010/11/26/1214821827/Shapovalov.pdf> (citováno k 11. 5. 2022).

2 ETKIND, Alexander – FINNIN, Rory et. al.: *Remembering Katyn*. Polity Press, Cambridge 2012.

3 Koncept Velké vlastenecké války byl zaveden již bezprostředně po německém útoku na SSSR. Termín se poprvé objevil v hlavním komunistickém deníku *Pravda* 23. června 1941. Sovětský vůdce Josif V. Stalin jej však začal používat až v květnu 1945, předtím ve

dením SSSR nacistickým Německem 22. června 1941 a skončila spoje- neckým, ale pro SSSR především sovětským vítězstvím 9. května 1945. První období války před napadením SSSR bylo z „vlasteneckého“ konceptu vyloučeno záměrně; obsáhnutí celé války již od 1. září 1939 by totiž znamenalo i přitáhnutí nechtěné pozornosti na pragmatickou alianci mezi Stalinovým Sovětským svazem a Hitlerovým Německem, která při sdílení společného protizápadního kurzu umožnila Sovětům anektovat velké území Polska, poté začít i agresivní Zimní válku proti Finsku a anektovat pobaltské republiky Estonsko, Lotyšsko a Litvu i část Rumunska. Výlučná orientace na Velkou vlasteneckou válku navíc pro SSSR zajišťovala status největší a de facto jediné oběti, zatímco jiným obětem, jako USA nebo Číně, které se po roce 1945 v následující studené válce staly rovněž velmocemi, byl podobný status odpírán. Čím užší byl v sovětské i ruské historické kultuře záběr na cenzurovaný obraz sovětského utrpení a hrdinství, tím snazší bylo odkazovat na „vlasteneckou kontinuitu“, jež byla základem obou po sobě následujících národních identit – sovětské i ruské. „Rusifikace“ sovětského hrdinství po rozpadu SSSR v roce 1991 se navíc ve stále intenzivnější míře pokouší odejmout válečné zásluhy jiným bývalým republikám Sovětského svazu, především Ukrajině. Jakékoliv pokusy o zpochybnění oficiální ruské verze jsou pak ruskou propagandou odmítány a napadány jako „revizionistické“ a v posledním období i „fašistické“ či „nacistické“, aniž by se autoři takového nálepkování namáhali věcně definovat a dokazovat, co konkrétního mají vůbec na mysli.

KATYŇ JAKO SETKÁNÍ NACISMU SE STALINSKÝM KOMUNISMEM

Z tohoto úhlu pohledu je místo paměti Katyň velmi specifické. Jeho omezená plocha o rozloze 22 hektarů totiž neoddělitelně spojuje zločiny sovětského komunismu s německým nacismem a stejně jednoznačně vypovídá o obou největších politických katastrofách, které se kdy odehrály na ruském území: o druhé světové válce a o stalinském teroru, který vešel ve známost pod souhrnným označením Gulag.

Tragická historie Katyně začala ještě před rokem 1940, zejména během takzvaného Velkého teroru v Sovětském svazu v letech 1937–1938, kdy zde byl zavražděn dosud ještě ne přesně specifikovaný počet

sovětských občanů. Příčinou toho, že k oběma masovým vraždám – jak sovětských, tak polských občanů – došlo právě tady, byla skutečnost, že inkriminované lesnaté území u Katyně patřilo sovětské politické policii NKVD, jež také měla oba hrůzné zločiny na svědomí.⁴

Tendence „rusifikace“ místa paměti zdůrazňováním sovětských obětí na úkor obětí polských tak nevyhnutelně narážejí na nevídanou zvýšenou pozornost vůči zločinům sovětského komunismu a jeho teroru proti vlastním lidem. Hlavní aktéři konstrukce ruské vlastenecké historické kultury se však nevyhovující odkaz na „antivlastenecké“ stalinské represe snaží minimalizovat použitím strategie, kterou jsem již dříve popsal jako „patriotizaci paměti Gulagu“.⁵

Exhumace ostatků obětí masakru v Katyni mezinárodní komisí sestavenou nacisty v roce 1943. První zleva prof. soudního lékařství František Hájek. Po válce tvrdil, že byl k podpisu závěrečné zprávy obviňující Sověty přinucen a že polské důstojníky zavraždili Němci. (foto: ČTK)

svých projevech užíval především označení „vlastenecká válka“, „osvobozenecská válka“ nebo „velká osvobozenecská válka“. Viz STALIN, Josif Visarionovič: *O veliké vlastenecké válce Sovětského svazu*. Svoboda, Praha 1945.

4 GURSKAJA, I. I. – KONĚVA, E. S.: Iz istorii kатыňskovo lesa. In: *Vestnik Kатыňskovo memoriala*, 2010, č. 10, s. 56–57.

5 SNIEGON, Tomas: Dying in the Soviet Gulag for the Future Glory of Mother Russia? Making „Patriotic“ Sense of the Gulag in Present Day Russia. In: TÖRNQUIST-PLEWA, Barbara – BERNAND, Niklas (eds.): *Cultural and Political Imaginaries in Putin's Russia*, Vol. 11. Brill, Leiden 2019. Viz také SNIEGON, Tomáš: Umírání v sovětském Gulagu pro budoucí slávu matky Rusi? „Vlastenecký“ výklad Gulagu v současném Rusku. *Paměť a dějiny*, 2018, roč. 12, č. 3, s. 3–13.

Je vymezena v dokumentu s názvem *Koncepce státní politiky k zachování paměti politických represí*, který ruská vláda přijala v srpnu 2015 a v němž se konstatuje, že o paměť obětí politických represí musí společně pečovat ruský stát a ruská společnost v koordinaci s náboženskými a jinými společenskými organizacemi, a to proto, aby tím podporovaly „vlastenecké vzdělávání malých lidí“ v Rusku.⁶ Postsovětské Rusko tehdy poprvé spojilo ruský patriotismus s pamětí stalinského teroru, který byl ve své podstatě zcela „nevlasteneckým“, neboť jedna část sovětské společnosti vyvražďovala jinou její část, přičemž etničtí Rusové byli jak mezi oběťmi, tak mezi pachateli. To pochopitelně platilo i pro vraždy, k nimž za Velkého teroru došlo v Katyni.⁷

PŮLSTOLETÍ LŽI A ZAPÍRÁNÍ

Na jaře 1940 zavraždil NKVD v lesích nedaleko sovětského Smolenska 4 415 polských důstojníků. Stalo se tak nedlouho poté, co Sovětský svaz na základě tajné dohody s Německem (tzv. paktu Molotov-Ribbentrop) obsadil východní Polsko a řadu tamních zajatců, především vojáků, odvekl od svých koncentračních táborů. Vše bylo naplánováno a provedeno tak, aby masová vražda zůstala utajena.

Hromadné hroby polských obětí byly v blízkosti ruských vesnic Kozi Hory (Kozi Gory) a Katyň objeveny poté, co Hitler pakt se Stalinem porušil a německé jednotky na

začátku léta 1941 vstoupily na území SSSR. Nacistická propaganda nezačala o uvedených stalinských vraždách informovat okamžitě, ale až na jaře 1943, kdy ovšem sama potřebovala zakrýt vlastní podobná zvěrstva páchaná na sovětském území. Jak uvedla ruská historička Oksana Kornilova, Němci původně ve svých dokumentech za místo činu neoznačovali Katyň, ale Kozi

Na jaře 1940 zavraždil NKVD v lesích nedaleko sovětského Smolenska 4 415 polských důstojníků

Hory. Goebbelsova propaganda však jméno změnila, neboť název Katyň lépe sloužil jejímu účelu. V ruštině je odvozen od slova *katiť* (valit), ale připomíná i polské slovo *kat* (jež má stejný význam jako v češtině). To efekt německých nálezů a obvinění sovětského stalinismu ještě zesílilo.⁸

Po sovětském zapírání a propuknutí sporů o to, kdo oběti v polských uniformách zabil, Němci v dubnu 1943 do Katyně vyslali mezinárodní expertní komisi (složenou z jimi kontrolovaných odborníků), aby hromadnou popravu Poláků provedenou Sovětským svazem potvrdila.⁹

Na sklonku téhož roku však Sovětský svaz dané teritorium dobyl zpět a na inkriminované místo okamžitě poslal komisi vlastní. Ta ve svých závěrech v lednu 1944 předchozí informace o Stalinově zločinu popřela a uvedla, že k vraždě Poláků došlo

nikoliv v roce 1940, ale koncem roku 1941, tedy až poté, co Smolenskou oblast začalo okupovat Německo. Sovětský závěr vyzněl jasně: pachateli byly nikoliv Stalinovy, ale Hitlerovy vojenské jednotky.

V té době se Katyň mimo Sovětský svaz stala jedním z hlavních symbolů stalinského teroru v době války, ne-li symbolem vůbec nejdůležitějším. Zároveň však nejhlasitější výklad zločinu v Katyni přešel z režie Goebbelsovy propagandy na dlouhou dobu do režie propagandy sovětské.

Sověti zašli dokonce tak daleko, že se své vlastní vraždění pokusili při přípravách Norimberského procesu prosadit na seznam obvinění proti špičkám nacistického Německa. Sovětská lež tím měla být povýšena na oficiální pravdu přijatou všemi vítěznými spojenci. Nicméně nejen nacistické dokumenty, ale i řada dalších svědectví a faktů již v té době začala sovětskou verzi vyvracet a naopak usvědčovat ze zločinu Stalinův režim. Norimberský „pokus“ se Sovětskému svazu nezdařil.¹⁰

Hlavní důkazy ovšem zůstávaly v rukou SSSR, stejně jako úplná kontrola přístupu na místo činu v katyňských lesích. Pod kontrolou stalinismu zůstalo také Polsko, takže ke zpochybňování sovětské verze zločinu v Katyni mohlo dojít pouze vně sféry vlivu SSSR, především v polských emigrantských kruzích na Západě. V Londýně například v roce 1948 vyšla jedna z prvních historiografických studií s názvem *Katyňský zločin ve světle dokumentů* (Zbrodnia

6 Viz <http://www.president-sovet.ru/documents/read/393/#doc-1> (citováno k 4. 5. 2020).

7 PETROV, Nikita: *Nagraždenny za rosstrel*. Meždunarodnyj fond „Demokratia“, Moskva 2016, s. 177–187.

8 KORNILOVA, Oksana: Katyň. Dolgaja žizn' nacistickovo termína. *Izvestija Smolenskovo gosudarstvennogo universiteta*, 2018, roč. 41, č. 1, s. 229–241 – viz https://www.academia.edu/36639548/Kornilova_KATYN_a_long_life_of_the_Nazi_term.pdf (citováno k 4. 5. 2022).

9 Členem komise byl i jeden český expert, profesor František Hájek. Podpora německé propagandy se týkala i některých českých osob z tehdejší okupované části Československa – tzv. Protektorátu Čechy a Morava. K česk(oslovensk)ým souvislostem katyňského případu viz BORÁK, Mečislav: Zločin v Katyni a jeho české a slovenské souvislosti. In: ŠESTÁK, Miroslav – VORÁČEK, Emil (eds.): *Evropa mezi Německem a Ruskem. Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty*. Historický ústav AV ČR, Praha 2000, s. 505–522 – viz <http://katynfiles.com/content/borak-katyn-czech-slovak.html> (citováno k 4. 5. 2022). Též STEHLÍK, Michal: Katyň 1943. Protektorátní propaganda, zákulisí a osudy českých svědků. *Paměť a dějiny*, 2010, roč. 4, č. 4, s. 5–21 – viz <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/pamet-dejiny/pad1004/005-021.pdf> (citováno k 4. 5. 2022).

10 LEBEDĚVA, N. S. (red.): *SSSR i Nurnberskij process. Dokumenty*. Meždunarodnyj fond „Demokratia“, Moskva 2012, s. 54–57.

U vchodu do areálu byl v roce 2012 postaven kostel Kristova vzkříšení (foto: Tomáš Sniegoň)

katyńska w świetle dokumentów), editována Jozefem Mackiewiczem. Anglická verze *The Katyn Crime in the Light of Documents* vyšla v roce 1965. Ve Spojených státech pak v roce 1949 vznikl The American Committee for Investigation of the Katyn Massacre (Americký výbor pro vyšetřování katyňského masakru) a o dva roky později vytvořil Kongres USA pro katyňský případ zvláštní komisi. Z druhé světové války se „problém Katyň“ přesunul do války studené, což sovětské vedení využilo a nařčení z viny odmítalo jako pouhou „západní propagandu“. Bok po boku se Sovětským svazem odsoudilo americké iniciativy i polské komunistické

vedení, jež zároveň sdílelo oficiální verzi katyňské masové vraždy jako německého zločinu.

Pojem „Katyň“ postupně obsáhl zločiny spáchané z příkazu Stalina vedení na polských důstojnících nejen u Smolenska, ale i na několika dalších místech Sovětského svazu – v Rusku, Bělorusku a na Ukrajině. Celkově se tak katyňským jménem označovala masová vražda asi 22 000 polských zajatců.

Ani částečné uvolnění v Sovětském svazu po Stalinově smrti nepřineslo žádnou změnu. Nový vládce Nikita Chruščov sice Stalina kritizoval, ale především za vraždy sovětských komunistů. Destalinizace ovlivnila

zahraniční politiku SSSR vůči jeho satelitům jen marginálně a namísto přiznání sovětské viny za Katyň se Polsko v roce 1956 od Moskvy dočkalo hrozby vojenské intervence (podobné invazi v Maďarsku ve stejném roce) v případě, že by se z područí Kremle pokusilo uvolnit. V roce 1959 poslal tehdejší předseda KGB Alexander Šelepin Chruščovovi přísně tajný dopis, v němž sovětskou vinu v Katyni jednoznačně potvrdil. Poukázal například na to, že v archivech jeho služby jsou již od roku 1940 (nikoliv tedy 1941) dokumenty o popravách 21 857 zajatých polských občanů. Zároveň navrhl, aby byly všechny tyto dokumenty zničeny.¹¹

11 Rukopisná zapiska predsedateľja KGB pri SM SSSR A. N. Šelepina ot 3 marta 1959 g. – viz <http://katyn.ru/index.php?go=P-ages&in=view&id=42> (citováno k 5. 5. 2022).

Ruské části pamětního komplexu od roku 2018 dominuje působivý památník věnovaný obětem stalinismu. Jeho politickým zadáním však není jen uctění památky těch, kteří byli zavražděni v období tzv. Velkého teroru ve třicátých letech. (foto: Tomáš Sniegoň)

Nátlak na sovětské přiznání pravdy o Katyni však nezmizel ani za Chruščova, ani za jeho nástupce Leonida Brežněva. V polovině sedmdesátých let byly ve Stockholmu (1975) a v Londýně (1976) postaveny památníky polským obětem sovětského zločinu, avšak sovětské úřady jen dál opakovaly lži o tom, že smrt polských zajatců byla německým, nikoliv sovětským zločinem. Ti, kdo volali po pravdě, byli podle Moskvy šířiteli stejné propagandy jako kdysi Goebbels.

Rozhodující posun se odehrál až za vlády Michaila Gorbačova. Sovětský svaz a Polsko se v roce 1987 dohodly na společném posouzení archivních

pramenů a v sovětském politbyru, nejvyšším orgánu komunistické strany, se poprvé objevil návrh, aby Sovětský svaz svou vinu přijal. Sám Gorbačov však k takovému kroku nedospěl okamžitě. Definitivní změnu nakonec přinesl až tlak zvenčí – pochopitelně především z Polska – i zevnitř sovětské společnosti, v níž potřeba vyrovnání se s temnou historií stalinismu s pokračující demokratizací sílila stále víc a jejíž režim sebereflexi a demokratizaci potřeboval k posílení vlastní legitimacy. Sovětský svaz svou vinu za vraždy polských zajatců nakonec oficiálně přiznal v dubnu 1990, kdy Gorbačov polskému prezidentovi

Wojciechu Jaruzelskému v Moskvě předal seznam obětí i řadu dalších dokumentů. Gorbačov se tehdy pokoušel vyrovnávat s problematickou sovětskou minulostí tak jako žádný jiný sovětský komunistický vůdce před ním. Přesně půl století trvající éra sovětských lží a zapírání tím definitivně dospěla ke konci.

OBĚTI VÁLKY, NEBO STALINISMU?

Tři roky po rozpadu SSSR, v roce 1994, uzavřely Polsko a Ruská federace smlouvu o vzájemné péči o místa pohřbení vojáků a obětí pronásledování/represí a místa paměti spojená s těmito oběťmi.¹² Pojem *místa*

12 Soglašenije meždu Pravitel'stvom Rossijskoj Feděracii i Pravitel'stvom Respubliki Polša o zachoroněnijach i mestach pamjati žertv vojn i repressij, 22. 2. 1994 – viz <http://docs.cntd.ru/document/420349827> (citováno k 5. 5. 2022).

pohřbení byl snadno pochopitelný, avšak mnohem méně jasný byl přesný smysl pojmů *represe* a *místa paměti*. Tento problém nabyl na významu poté, co polský prezident Lech Kaczyński, jeho manželka a s nimi i dalších téměř 100 vysoce postavených polských vládních, vojenských a politických činitelů zahynuli 10. dubna 2010 při leteckém neštěstí, když se jejich letadlo vzňalo po nárazu při přistávání ve Smolensku. Všechny oběti byly na cestě na vzpomínkovou akci věnovanou 70. výročí masové vraždy polských vojáků v nedaleké Katyni.

Proces, jehož cílem bylo vybudování důstojného památníku v Katyni, odstartoval v roce 1996. V rozhodnutí k této otázce ruská vláda popsala kатыňský projekt jako místo paměti, jež uctí „*sovětské a polské občany, kteří se stali oběťmi totalitních represí*“.¹³ Polští občané zavraždění v polských vojenských uniformách tak byli označeni nikoliv za oběti druhé světové války, ale za oběti stalinského teroru. V tomto ohledu je nutné zdůraznit, že Poláci ještě v době vraždy nebyli definováni jako váleční zajatci, neboť Sovětský svaz oficiálně nevyhlásil Polsku válku, ale svou anexi východního Polska v září 1939 zahalil do frází jako „osvobození ukrajinské a běloruské menšiny“ na daném teritoriu.¹⁴ Na druhou stranu stejný Sovětský svaz označení Poláků coby válečných zajatců sám používal v době, kdy chtěl zločin připisovat nacistickému Německu. Z dokumentu ruské vlády z roku 1996 ovšem nevyplývá, zda Rusko zahrnutí pojmu váleční zajatci pro Poláky po rozpadu SSSR zvažovalo, či nikoliv.

Uvedené rozhodnutí Ruska znamenalo, že se Katyň stala vůbec prvním mezinárodním místem paměti

Gulagu na ruském území. Žádné jiné místo paměti stalinských represí pak nebylo na mezinárodněpolitické úrovni z ruské strany používáno tak jako právě Katyň.

Polské úřady naopak rozhodly o tom, že místo masové vraždy v Katyni získá status polského vojenského hřbitova. To znamenalo, že místo paměti, kde byli polští vojáci zavražděni sovětským NKVD v důsledku paktu mezi Hitlerem a Stalinem, získalo v principu tentýž status jako místa paměti více než 600 000 sovětských vojáků zabitých na polském území Němci v letech 1944 a 1945 při osvobozování Polska od německé okupace. Stejně osvobození však znamenalo, že Polsko bylo z německého područí převedeno do područí sovětského a pod vedením Moskvy proměněno v komunistickou diktaturu.

Katyň se stala vůbec prvním mezinárodním místem paměti Gulagu na ruském území

Politický proces symbolického přijetí sovětské odpovědnosti vyvrcholil z ruské strany v listopadu 2010, kdy ruský parlament, Státní дума, přijal prohlášení odsuzující stalinskou vraždu polských vojenských důstojníků i civilistů a chápající tento krok jako impuls k novému rozvoji rusko-polských vztahů. „*Naše národy zaplatily za zločiny totalitarismu ohromnou cenu [...] Poslanci Státní dumy jménem ruského lidu podávají ruku polskému lidu a vyjadřují naději, že mezi našimi zeměmi začíná nová etapa rozvoje vztahů na základě demokratických hodnot. Dosažení takového výsledku bude nejlepším památníkem obětím Katyňské tragédie, které již vyčerpávajícím*

způsobem rehabilitovala sama historie, vojákům-Rudoarmějcům, kteří zahynuli v Polsku, sovětským vojákům, kteří položili své životy za jeho osvobození od hitlerovského nacismu,“ uvádí se v dokumentu.¹⁵

OD POKUSŮ O SMÍŘENÍ KE KONFRONTACI

Výše uvedená fakta jsou nezbytná k pochopení vývoje, který se kolem místa paměti v Katyni odehrává v posledním desetiletí. Tento vývoj se na jedné straně nese v duchu pokračující sovětské a částečně i ruské postkomunistické nevole zahrnout zločiny SSSR proti polskému i svému vlastnímu obyvatelstvu do oficiálního historického narativu o druhé světové válce a o celém komunistickém systému a na straně druhé odráží aktuální stav rusko-polských vzájemných vztahů. Tragédie z roku 2010, smrt Lecha Kaczyňského a jeho delegace u Smolenska, a probíhající snaha režimu vedeného ruským prezidentem Vladimírem Putinem o to učinit „patriotismus“ hlavní oficiální ideologií – a legitimizovat tím aktuální ruskou politiku ve vztahu k Ukrajině od anexe Krymu v roce 2014 – způsobily nové napětí ve vzájemných vztazích obou zemí.

Polská konzervativní pravice od roku 2010 opakovaně vinila Rusko z konspirace proti zesnulému prezidentu Kaczyňskému a z nedostatečného a problematického vyšetřování letecké katastrofy, jež v Polsku získala označení „Katyň Dvě“. Krom toho byl v zemi poté, co se strana Právo a spravedlnost v roce 2015 dostala k moci, přijat nový zákon o zúčtování se symboly komunismu. Podle něj je možné odstranit památníky a pomníky z komunistické éry včetně těch,

13 Pravitel'stvo rossijskoj federacii. Postanovlenije ot 19 oktjabrja 1996 g. N 1247 O sozdanii memorialnyh kompleksov v mestach zachoroněnij sovetskich i polskich graždan – žertv totalitarnykh repressij v Katyni (Smolenskaja oblast) i Mednom (Tverskaja oblast – viz <https://docs.cntd.ru/document/9031087> (citováno k 5. 5. 2022).

14 Nota pravitel'stva SSSR, vručennaja polskomu poslu v Moskvě utrom 17 sentjabrja 1939 goda (Nóta vlády SSSR, předaná polskému velvyslanci v Moskvě ráno 17. září 1939). *Pravda*, 18. 9. 1939.

15 Gosduma priňala zavajnenije «O Katynskoj tragedii i jeje žertvach», 26. 11. 2010 – viz <http://duma.gov.ru/news/5093/> (citováno k 5. 5. 2022). Překlad z ruštiny autor.

Unikátní vzpomínkový akt k uctění památky zavražděných polských vojáků. Premiéři Vladimir Putin a Donald Tusk Katyň společně navštívili 7. dubna 2010. O pouhé tři dny později zahynul ve Smolensku při cestě do Katyně polský prezident Lech Kaczyński s manželkou a celou téměř stočlennou polskou delegací. (foto: ČTK)

kteří připomínají působení Rudé armády v Polsku.¹⁶

Rusko na druhé straně posilovalo svůj vlastní nacionalismus a „rusifikaci“ památníku Katyň. Namísto podpory rusko-polského smířování, jež – navzdory všem dílčím problémům – pokračovalo v devadesátých letech a dokonce i v prvních dvou obdobích Putinova prezidentství a prvních letech prezidentství Putinova nástupce Dmitrije Medveděva, převládlo soupeření radikálně nacionalistických tendencí, což Katyň ovlivnilo výrazným způsobem.

V roce 2018 byl v ruské části areálu vedle polského válečného hřbitova vybudován velký památník věnovaný obětem takzvaného Velkého teroru z let 1937–1938. Díky tomu získalo více než 8 000 obětí předválečného

stalinismu ze Smolenské oblasti konečně vhodné pamětní místo. Poté, co byli během existence sovětského režimu a částečně i po jeho pádu zcela „zapomenuti“, dostali zavraždění zpět svá jména, jež byla napsána na několik desítek panelů náležejících k památníku. Ve srovnání s podobnými památníky je monument v Katyni dosti imponující. Jeho role však nezůstala omezena jen na empatii s oběťmi stalinových časů.

Úlohou tohoto památníku je totiž i to, aby oslabil dominanci polské paměti v Katyni. Důraz na více než 8 000 sovětských obětí ve srovnání s přibližně 4 400 polských, jenž se projevuje i na velkých nápisech hned u vchodu do memoriálního komplexu, totiž Katyň proměňuje na místo převážně sovětského, a nikoli

polského utrpení. Nápisy přitom hlásají, že všechny sovětské oběti byly zabity právě v Katyni, což není pravda. Počet převyšující 8 000 totiž odpovídá celé oblasti, a navíc se váže k období let 1917–1953, tedy k vládě Lenina i Stalina, což by jistě mohlo ospravedlnit vybudování velkého památníku přímo ve Smolensku.¹⁷ V Katyni bylo sovětských občanů zabito výrazně méně než Poláků. Tendence rusifikace byla posílena vybudováním pravoslavného kostela hned u vjezdu do areálu. Jeho základní kámen byl položen 7. dubna 2010 tehdejšími předsedy vlád Ruska a Polska Vladimírem Putinem a Donaldem Tuskem. Bylo to přesně tři dny před již zmíněnou leteckou tragédií ve Smolensku. Kostel byl původně plánován jako projekt na cestě ke smíření, což dokládá například skutečnost, že v něm byla umístěna i významná polská ikona Madony z Čenstochové. Pozice kostela se však stala ambivalentní ve chvíli, kdy ruská pravoslavná církev vyhlásila Katyň za „místo ruské Golgoty“, což nejen zdůraznilo ruskou etnickou dimenzi v rámci obětí stalinismu, ale zároveň zvláště upřednostnilo památku těch obětí, které náležely k této církvi na úkor obětí ostatních. Proto se i kostel v Katyni připojil k linii „patriotizace“ paměti stalinového teroru.

RUSKO COBY SAMOZVANÁ HLAVNÍ OBĚŤ

Nová „ruská ofenziva“ v Katyni zatím kulminovala otevřením muzea v dubnu 2018. Koncipováno bylo pod silným vlivem Ruské vojensko-historické společnosti (RVIO), organizace vedené bývalým ministrem kultury a nynějším Putinovým poradcem Vladimírem Medinským. Stejná společnost v Katyni vybuďovala i památník obětem Velkého teroru, ale obsahově

16 HACKMANN, Jörg: Defending the “Good Name” of the Polish Nation. Politics of History as a Battlefield in Poland, 2015–18. *Journal of Genocide Research*, 2018, Vol. 20, No. 4, s. 587–606.

17 SEMENOVA, N. N.: Represii na Smolensčině v cifrach i faktach. *Vestnik Katyňského memoriala*, 2013, č. 13, s. 37.

Údaj u vstupní brány je záměrně zkreslen. Počet sovětských obětí je nadsazený, neboť číslo 8 000 odpovídá celé Smolenské oblasti, a nikoliv jen Katyni. Počet sovětských občanů pohřbených přímo v Katyni je výrazně nižší. (foto: Tomáš Sniegoň)

nejsou muzeum a památník nijak vzájemně propojeny. Narativ muzea se nesoustředí na individuální utrpení obětí sovětského teroru ani na odsouzení jeho pachatelů. V centru naopak stojí ruské utrpení v dlouhém procesu rusko(sovětsko)-polských vzájemných vztahů.

Expozice začíná obdobím raného 17. století a zdůrazněním agresivního chování polsko-litevského knížectví vůči jeho ruskému sousedovi. Útok vedl k tomu, že Poláci v letech 1610–1612 ovládli a kontrolovali Moskvu. V ruské historii dostala tato událost jméno *Smutnoje vremja* (v češtině používáno jako *Smuta* nebo *Období zmatků*). Následuje líčení další polské invaze proti Rusku, tentokrát krátce po skončení první světové války.

Okupace polského území ze strany Ruského impéria v letech 1795–1918 je naopak zatlačena do pozadí, stejně jako pakt mezi SSSR a Německem z let 1939–1941. Ačkoliv tento takzvaný pakt Molotov–Ribbentrop, jenž vedl k rozdělení Polska mezi Německo a Sovětský svaz a ze sovětské strany byl následován útokem na Finsko, zabráním Estonska, Lotyšska a Litvy a části Rumunska, sehrál významnou roli při vypuknutí druhé světové války, představuje expozice v Katyni místo traumatických snímků jen fotografie Poláků, kteří příchod Rudé armády v září 1939 údajně nadšeně vítali. Anexe východního Polska je vysvětlena v podobném duchu, jak to v roce 1939 učinil centrální komunistický deník *Pravda*:

protože prý polský stát po německém útoku 1. září 1939 de facto přestal existovat, nebyl údajně nikdo, kdo by mohl chránit tamní ukrajinskou a běloruskou menšinu, proto se toho ujala Rudá armáda.

Masová vražda v Katyni je v tomto znepokojivém kontextu chápána spíše jako akt „historické spravedlnosti“, jenž vyvažuje dřívější nespravedlivé polské činy proti ruskému a sovětskému státu, než jako příklad neakceptovatelné brutality ze strany sovětské komunistické diktatury. Poměrně velká část expozice je pak věnována tomu, co bylo charakterizováno jako úspěšná poválečná spolupráce mezi Sovětským svazem a Polskem. Sovětské osvobození Polska od nacistické okupace hraje

v muzeu ústřední roli. Historická výstava je završena sekci poukazující na rozdíly v tom, jak se současné Rusko a Polsko starají o své vojenské památníky. Zatímco Vladimir Putin i ruský patriarcha vzdávají na obrázcích poctu polským obětem přímo v Katyni, Polsko je prezentováno jako nevděčná země, jež ničí sovětské vojenské památníky a zcela ignoruje skutečnost, že bez sovětské pomoci by dnes sotva existovala.

Všechny texty na panelech a vysvětlení na multimediálních prezentacích jsou psány pouze rusky, je tedy jasné, komu jsou výhradně určeny. Ti, kdo rusky neumějí, jejich přesný smysl samozřejmě pochopí jen částečně nebo vůbec, a proto ani budou moc ruský „vlastenecký“ výklad masové vraždy v Katyni z roku 1940 kritizovat.

OBDIV K RUSKU NAMÍSTO SOUCITU S OBĚŤMI

Souhrnně lze konstatovat, že nynější podoba místa paměti v Katyni porušila předchozí tendence, jež bylo možné sledovat od devadesátých let. Po pěti desetiletích lži a popírání ze sovětské strany, které se týkalo obou masových vražd vykonaných v katyňské oblasti – té z doby Velkého teroru a vraždy polských vojenských zajatců – konečně přišel z ruské strany postupný proces doznání viny a zlepšování vztahů mezi postsovětským Ruskem a Polskem. Třebaže zdaleka nebyl bezproblémový, znamenal v každém případě krok vpřed. Antiliberalní obrat v poslední době ovšem příznivější atmosféru mezi oběma státy proměnil v další konfrontační fázi, která je poznamenána novými pokusy používat katyňský masakr z roku 1940 jako zbraň v mezinárodních vztazích. Snad nejznámějšími příklady jsou incidenty z března a dubna letošního roku, kdy skupina politiků na lokální

Vstup do polské části komplexu, která je polským válečným hřbitovem (foto: Tomáš Sniegoň)

a celostátní ruské úrovni dokonce požadovala odstranění polského vojenského hřbitova z Katyně jako odplatu za postoje Polska po ruském napadení Ukrajiny 24. února 2022.¹⁸

Současná forma místa paměti, zvláště nové muzeum, dokazuje, že Rusko stále postrádá konsekventní politiku paměti vůči zločinům, k nimž došlo za sovětské éry a zvláště za vlády Josifa Stalina. Krom toho stále ještě není schopno přehodnotit zahraniční politiku Sovětského svazu, především tu z prvních dvou let druhé světové války. Memoriální komplex v Katyni dnes dokládá tendence *patriotizace* a *detraumatizace* sovětských zločinů, při nichž jsou pozitivní události sovětské epochy, hlavně vítězství nad Německem v druhé světové válce, „rusifikovány“ a nově politicky traumatizovány paralelně s tím, jak jsou naopak banalizovány a marginalizovány vraždy a zločiny proti lidským právům. Nová forma paměti v Katyni odráží stále

pevněji shora diktovanou linii, jež spojuje ruský nacionalismus, pravoslavnou víru a sentimentální pohled na období komunistické vlády. Paměť stalinského teroru se v ní používá jen tehdy, pokud to centrální moc uzná za vhodné.

TOMÁŠ Sniegoň (1965), historik, docent v oboru evropská studia. Působí na univerzitě v Lundu ve Švédsku. Zabývá se studiem střední a východní Evropy od počátku studené války a otázkami traumatické historické paměti v postkomunistických společnostech. Je autorem knihy *Zmizelá historie. Holocaust v české a slovenské historické kultuře* (Argo, Praha 2017) a spoluautorem knihy *Lubjanka. III. patro. Svědectví předsedy KGB Vladimira Semičastného* (Dauphin, Praha 1998). V současnosti dokončuje knihu založenou na nové analýze Semičastného vzpomínek a jejich srovnání s dosud odtajněnými archivy KGB.

¹⁸ Polskij memorial v Katyni predložili likvidirovať. *Kommersant*, 3. 3. 2022 – viz <https://www.kommersant.ru/doc/5240252?query=катынь> (citováno k 5. 5. 2022).